

Jordi Vidal / Borja Antela
(editores)

Más allá de la batalla
La violencia contra la población
en el Mundo Antiguo

Libros Pórtico

© 2013 Jordi Vidal / Borja Antela

Edita: Libros Pórtico
Distribuye: Pórtico Librerías, S. A.
Muñoz Seca, 6 · 50005 Zaragoza (España)
distrib@porticolibrerias.es
www.porticolibrerias.es

ISBN: 978-84-7956-117-8

D. L.: Z 750-2013

Imprime: Ulzama Digital

Impreso en España / Printed in Spain

Índice

Introducción	IX
1. Trabajar en tiempos de guerra en Mesopotamia	1
<i>Agnès Garcia-Ventura</i>	
2. La destrucción de la ciudad de Ugarit	27
<i>Jordi Vidal</i>	
3. El elefante contra la ballena: La guerra del Peloponeso	39
<i>César Fornis</i>	
4. La venganza se sirve fría Tebanos, bránquidas y el recuerdo de las guerras médicas	55
<i>César Sierra Martín</i>	
5. Los vivos por los muertos El sitio de Atenas y el Pireo por L. Cornelio Sila en 87-86 a.C.	67
<i>Borja Antela-Bernárdez</i>	
6. Mujer y guerra en el Occidente europeo (siglos III a.C.-I d.C.)	97
<i>Alberto Pérez Rubio</i>	
7. La destrucción de Valentia por Pompeu (75 a.C.) i el problema del seu abandó	127
<i>Albert Ribera i Lacomba</i>	
8. Crisi o invasió? Els Francs i la destrucción parcial de Tàrraco al s. III	193
<i>Josep M. Macias / Jordi Morera / Oriol Olesti / Imma Teixell</i>	

Crisi o invasió?

Els Francs i la destrucció parcial de Tàrraco al s. III

Josep M. Macias (*ICAC*) / Jordi Morera (*UAB*) / Oriol Olesti (*UAB*) / Imma Teixell (*Ajuntament de Tarragona*)

Des de fa força temps la menció a les fonts literàries d'època romana d'una arribada violenta de pobles bàrbars al nord-est d'Hispania, entorn el 260-270 d.C. –en ple període de l'anomenada anarquia militar–, ha estat objecte de debat historiogràfic. Així, autors com B. Taracena (1950), A. Balil (1959), M. Tarradell (1955), J. M. Blázquez (1968) o més recentment N. Santos Yanguas (1986) havien destacat la rellevància d'aquestes fonts –força limitades, i que mencionen especialment el cas de Tàrraco–, i les havien posat en relació amb les dades arqueològiques conegudes del moment: la presència de nivells de destrucció o d'ocultacions monetàries d'aquesta mateixa cronologia en diversos jaciments del N.E. Peninsular. Per a aquests autors, la conclusió era clara: les invasions bàrbares havien suposat un punt d'inflexió en la continuïtat de la vida urbana d'aquests territoris, presentant els francs com una causa més de la forta inestabilitat del moment, anticipant d'alguna manera al s. III les mateixes causes del que després seria la fi de l'Imperi al s. V d.C., on també les invasions bàrbares serien peça fonamental. Davant d'aquesta visió, ja als anys 80 i especialment 90, va sorgir entre la historiografia hispana una reacció a la visió “invasionista” o “externa” de la crisi del model imperial, que qüestionava la veritable transcendència d'aquests fenòmens violents. Les raons internes, de crisi política i social, s'imposaven com a causa principal per explicar la inestabilitat del període, i això duia a reduir al màxim l'abast de les invasions. Així, autors com A. Cepas (1997) i especialment J. Arce (1978, 1988) van arribar a plantejar-se la veritable entitat històrica d'aquestes ràtzies dels francs, donat que, segons ells, l'escassa presència d'informacions arqueològiques associades amb seguretat a aquest període posaven en qüestió l'abast real d'aquests esdeveniments. J. Arce (1978) esmentava el punt de vista tendencios de les fonts antigues que mencionaven aquestes invasions, i que ell contextualitzava en un ambient crític amb l'emperador Gal·liè –governant del moment–, considerant-les per tant exagerades. Per a Arce la ràtzia dels francs seria molt puntual, amb un setge de Tàrraco –que no destrucció–, i una escassa afectació territorial i històrica. De fet, cal

concloure amb l'autor que el context històric d'aquestes ràtzies, amb un Gal·liè força afectat per problemes d'usurpacions i conflictes i uns territoris occidentals sota el control de Pòstum, és força complex, i no sempre és fàcil de valorar-lo a través de la nostra limitada documentació. Tanmateix, en alguns recents treballs sembla que el Professor J. Arce arriba a qüestionar la mateixa existència d'aquestes invasions, el que a nosaltres ens sembla anar una mica massa lluny.¹ Malauradament el ressò de les interpretacions estrictament historicistes és major que els treballs d'anàlisi arqueològica, i la seva transcendència en la recerca internacional dibuixa un marc d'incertesa allunyat del que aporten les excavacions més recents (cfr. Kulikowski 2004, 66-68 i Witschel 2009, 480-481).

Més recentment, alguns autors han reprès la qüestió, intentant valorar en un context històric més global, i a partir de la informació arqueològica més novedosa, el veritable abast d'aquests esdeveniments (Macias 2004; Jàrraga 2008). Cal destacar en aquest sentit el magnífic estat de la qüestió de R. Jàrraga, al qual seguim en bona part, i que presenta de manera força convincent els elements claus per la interpretació d'aquest període. Analitzem, doncs, les dades documentals que coneixem.

Les fonts literàries antigues

En un moment del regnat de l'emperador Gal·liè difícil de precisar, entorn el 264 d.C. segons la *Chronica* d'Eusebi (Jàrraga 2008, 114), un grup de pobles germànics, entre els quals hi havia grups de Francs i Alamans, trencaren el *limes* del nord, i penetraren vers el sud. Els Alamans es dirigiren cap a Itàlia, mentre que els francs avançaren per la Gàl·lia vers el sud, arribant al nord-est d'Hispània. En aquest context, les cròniques de diversos autors del s. IV i V es refereixen a la seva incursió, amb notícies molt breus i poc explícites, que constitueixen la nostra font d'informació més important.

Com a autor més proper als fets, tenim els treballs de la crònica d'Eusebi, autor de principis del s. IV, que conservem per una traducció de Sant Jeroni (*Breviarium*, 8, 9, 2), i que menciona molt breument els fets:

*Germanis Hispanias obtinentibus, Tarracon expugnata est.*²

¹ “El siglo III puede llamarse un siglo de transición, pero no de crisis ni de destrucción y ruina generalizada” (Arce 2005, 14).

² “Tarraco fou assaltada pels germànics, que dominaven les Hispànies” (Agraïm al Dr. Ricard Andreu la seva amable col·laboració en la traducció al català d'aquests passatges).

Alguns anys després és Pseudo-Aureli Victor, autor de segona meitat del s. IV, qui en el seu *Epitome de Caesaribus* (33, 3), en parlar de l'època de Gal·liè i prèviament a la usurpació de Pòstum, menciona:

*Adeo uti Thraciam Gothi libere pergressi Macedonas Achaeosque et Asiae finitima occuparent, Mesopotamiam Parthi, Orienti latrones seu mulier dominaretur, Alemannorum uis tunc aeque Italiam, Francorum gentes direpta Gallia Hispaniam possiderent uastato ac paene direpto Tarraconensium oppido, nactisque in tempore nauigiis pars in usque Africam permearet, et amissa trans Istrum, quae Traianus quaesiuerat.*³

En una cronologia similar, també de segona meitat de s. IV, Eutropi (*Chronica*, 2280, 10) menciona més breument uns fets similars:

*Alamanni uastatis Gallis in Italiam penetrauerunt. Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa, Graecia, Macedonia, Pontus, Asia uastata est per Gothos, Pannonia a Sarmatis Quadisque populata est, Germani usque ad Hispanias penetrauerunt et ciuitatem nobilem Tarraconem expugnauerunt, Parthi Mesopotamia occupata Syriam sibi coeperant uindicare.*⁴

Arribem així a una de les fonts més interessants, l'historiador cristià originari d'Hispania Pau Orosi (383-420 d.C.), que en la seva obra *Historiarum aduersos paganos libri* (7, 22) recull aquests esdeveniments:

Germani Alpibus Raetia totaque Italia penetrata Rauennam usque perueniunt; Alamanni Gallias peruagantes etiam in Italiam transeunt; Graecia Macedonia Pontus Asia Gothorum inundatione deletur; nam Dacia trans Danuuium in perpetuum aufertur; Quadi et Sarmatae Pannonias depopulantur; Germani ulteriores abrassa potiuntur Hispania; Parthi Mesopotamiam auferunt Syriamque conradunt. existant adhuc per diuersas prouincias in magnarum urbium ruinis paruae et pauperes sedes, signa miseriarum et nominum indicia seruantes, ex

³ “(Lliurà l'estat romà a un naufragi tal) que els gots, havent penetrat lliurement dins la Tràcia, ocuparen la Macedònia, l'Àcia i les contrades veïnes de l'Àsia; els parts feren el mateix a Mesopotàmia i l'Orient era en mans de bandits o fins i tot d'una dona. Un desbordament de tropes alamanes inunda igualment l'Itàlia. Els pobles francs, després d'haver saquejat la Gàl·lia, ocupen la Hispania, devasten i gairebé destrueixen la ciutat de Tarraco, i finalment una part d'aquests bàrbars, en trobar-se just a temps uns vaixells, va penetrar fins l'Àfrica; i es van perdre les possessions a l'altra banda de l'Istre, que Trajà havia obtingut”.

⁴ “Els alamanos van saquejar les Gàl·lies i van penetrar a Itàlia. La Dàcia, conquerida per Trajà més enllà del Danubi, es va perdre. Grècia, Macedònia, el Pont i l'Àsia foren devastades pels gots. Els sàrmates i els quades van saquejar i despoblar la Pannònia. Els germànics penetraren fins a les Hispànies i prengueren per assalt la noble ciutat de Tarraco. Els parts, un cop ocupada Mesopotàmia, començaren a reclamar els seus drets sobre Síria”.

*quibus nos quoque in Hispania Tarraconem nostram ad consolationem miseriae recentis ostendimus.*⁵

En un altre passatge, més endavant, Orosi torna a referir-se a aquests esdeveniments:

*Inruptae sunt Hispaniae, caedes uastationesque passae sunt: nihil quidem nouum, hoc enim nunc per biennium illud, quo hostilis gladius saeuit, sustinere a barbaris, quod per ducentos quondam annos passae fuerant a Romanis, quod etiam sub Gallieno imperatore per annos propemodum duodecim Germanis euertentibus exceperunt.*⁶

Queden encara algunes referències menors, però interessants. Així, també al s. V, Pròsper de Tir (*Epit. Chron.*, 441) indica com:

*Germanis Hispania obtinentibus, Tarraco expugnata est. Parthi Mesopotamiam tenentes Syriam incursaverunt.*⁷

Es tracta d'una referència pràcticament idèntica a la de Sant Jeroni, que, com veurem, beuen d'una font similar.

Finalment, entorn el 321 Nazari, en el seu *Panegíric de Constantí August* (17, 1), indica com:

*Franci ipsi praeter ceteros truques, quorim vis cum ad bellum effervesceret ultra ipsum oceanum aestu furoris euecta, Hispaniarum etiam oras armis infestas habebant.*⁸

⁵ “Els germànics varen fer via a través dels Alps, la Rècia, i la major part d'Itàlia fins arribar a Ravenna. Els alamans van rondar per les Gàl·lies i fins i tot van creuar a Itàlia. Una invasió de gots va arruïnar Grècia, Macedònia, el Pont i Àsia. La Dàcia, a l'altra banda del Danubi fou perduda per sempre. Els quades i els sàrmates saquejaren les Pannònies. Els germànics que arribaren més lluny arrasaren i ocuparen Hispània. Els parts van saquejar Mesopotàmia i van devastar completament Síria. Al llarg de diverses províncies, existeixen encara avui pobres i insignificants assentaments entre les ruïnes de grans ciutats que encara conserven el nom i les proves de la seva mala fortuna. Entre aquestes també nosaltres podem mostrar a Hispània l'exemple de Tarraco per consolar-nos de la recent desgràcia”.

⁶ “Hispània ha estat envaïda i ha sofert matances i devastació, però això no és res nou (...) com també en aquella ocasió sota el regne de l'emperador Gal·liè durant gairebé dotze anys suportaren el saqueig dels germànics”.

⁷ “Mentre els germànics posseïen les Hispànies Tàrraco fou assaltada. Els parts que dominaven Mesopotàmia, feien incursions a Síria”.

⁸ “Aquests francs, que són més ferotges que les altres nacions i que, ardents en desitjos de guerra, estengueren la seva violència més enllà de l'oceà com una boja marea, dominaven amb les seves armes fins i tot les costes d'Hispània”.

Es tracta d'una polèmica referència als Francs que devastaren les costes hispanes, però en un passat incert que apareix ja vinculat a Constantí (doncs fou ell qui s'hi enfrontà, encara que fou el seu fill *Crispus* qui els derrotà definitivament). És interessant destacar que aquest text, poc valorat pels treballs referents a les ràtzies franques (però que si recull Santos Yanguas 1986), podria indicar que els autors d'època de Constantí coneixien no només l'existència d'una ràtzia franca a Hispània, sinó també que aquests pobles dominaren durant algun temps les costes hispanes, i tingueren un paper actiu en el domini del mar.

Les fonts citades permeten fer unes primeres valoracions. En primer lloc, algunes de les fonts no presenten una gran distància cronològica amb els fets que descriuen. Així, com ha destacat R. Járrega (2008, 114), Eusebi de Cesarea, a través de Sant Jeroni, és una font de principis del s. IV, de manera que no està massa allunyada dels fets. Però de fet, i això potser no ha estat prou valorat per R. Járrega, les pròpies obres de Pseudo-Aureli Victor i d'Eutropi, molt més riques en quant a la descripció dels fets que ens interessen, no estan tampoc massa allunyades dels esdeveniments. Així, encara que els autors són de segona meitat del s. IV, en realitat, ambdues reprenen de manera molt fidedigna un text anterior, l'anomenat *Enmannsche Kaisergeschichte*, de principis de s. IV.⁹ És en aquest sentit significatiu que sigui aquest text més antic el més ric en quant a la descripció dels fets de Tàrraco.

En segon lloc, els textos són clars en identificar els Francs (o com a terme més general, els germànics), com el poble que expugnà la ciutat, i permeten identificar diferents etapes o fases en la ràtzia dels francs: en primer lloc arribaren a les immediacions de la ciutat, l'expugnaren i saquejaren “quasi totalment”. Després en algun lloc portuari proper –possiblement la mateixa Tàrraco– els Francs, o una part d'ells, aconseguiren uns vaixells i es dirigiren vers l'Àfrica.

Els esdeveniments descrits no acaben aquí. Les mateixes cròniques indiquen com els Francs es convertiren en pirates i saquejaren Sicília i altres zones, fins que foren derrotats per Probus el 278 (Járrega 2008, 115). Una altra part dels francs seguiren saquejant Hispània. Cal recordar també que amb l'anomenat Imperi de Pòstum, les Gàl·lies –i almenys una part de les Hispànies– quedaren com una àrea no directament controlada per Gal·liè. Quan Pòstum assolí el poder el 261, restaurà en primer lloc les defenses del *limes* del Rin, i durant 4 anys lluità contra els francs per expulsar-los de la Gàl·lia. De fet, sembla que el mateix Pòstum incorporà tropes franques al

⁹ Es tracta d'un text original perdut, a partir del qual es redactaren els textos de Pseudo-Aureli Victor, el Breviari d'Eutropi, i parts de la *Historia Augusta*, i que identificà el filòleg alemany Alexander Enmann (1884). Això implica que en realitat aquesta font original seria més antiga, com a molt tardana de mitjan del s. IV.

seu exèrcit, precisament per enfrontar-se a altres grups de francs (Southern 2001, 186). Si el saqueig de Tàrraco es produí entorn del 264, es probable que la seva presència al sud estigués vinculada a la pressió de Pòstum al Nord. Aquesta pressió també podria explicar perquè, com indica Orosi, els francs continuaren 12 anys saquejant la Península.¹⁰ En aquest sentit, sembla probable que el saqueig de Tàrraco tingués també alguna relació amb la debilitat del poder imperial i la usurpació de Pòstum, una situació de buit de poder que afavoriria la ràtzia dels Francs. De fet, és interessant destacar com el mateix Orosi (*Hist.Adv.Pag.* 7, 22), justament després de referir-se a les invasions germàniques, indica a text seguit com el context d'aquestes ràtzies coincidí amb l'inici de nombroses usurpacions i guerres civils, d'on destaca precisament el cas de Pòstum, que ell considera un bon governant.

Seguint aquesta mateixa línia, és també interessant destacar que tant les referències d'Orosi a la captura de vaixells –probablement a Tàrraco– com a l'estada de 12 anys dels francs a la península, es veuen reforçades per la referència de Nazari a un domini de les costes hispanes, i una presència efectiva d'una flota franca, possiblement saquejant altres zones costeres. Com veurem, és possible pensar en intervencions a zones costaneres meridionals, com València o Cartagena, que arqueològicament han estat també documentades.

Finalment, queda per destacar un fet poc valorat per la historiografia, i que de nou ens transmet Orosi: en moltes grans ciutats afectades –i explícitament a Tàrraco– durant força temps se seguí convisquen amb sectors urbans en ruïnes, de manera que després de les ràtzies durant força temps no sembla que hi haguessin intents de reconstrucció en aquests territoris. Bé per omissió del poder imperial –potser encara afectat per la usurpació de Pòstum–, per la veritable manca de recursos, o per la inestabilitat encara regnant, calgué esperar força temps als treballs de reconstrucció, que possiblement en alguns indrets ja mai no es produïren. No oblidem tampoc que poc després d'aquests esdeveniments, el 285, tenim les primeres referències de *bagaudae* a la Gàl·lia, el que indica un període llarg d'inestabilitat i de manca de recursos.

¹⁰ Més complexa és la referència d'època de Constantí a la presència de Francs a les costes hispanes, que per la distància cronològica caldria deslligar dels fets que ens ocupen. Tanmateix, podrien ser un reflex del dinamisme d'aquest poble germànic a finals del s. III, i de la seva vocació marítima que ja R. Járrega destacava (2008, 115). Recordem que els Francs actuaren també com a pirates a les costes de la Bèlgica i l'*Armoricum*, i s'enfrontaren a *Carausius* abans del 286.

Les dades arqueològiques

Un cop analitzades breument les dades proporcionades per les fonts literàries antigues, que clarament indiquen l'existència d'aquesta intervenció franca de les dècades dels anys 260/270, analitzem breument quines dades ens aporten les dades arqueològiques.

Cal començar indicant que el reconeixement arqueològic de la ràtzia germànica del segle III a Tarragona no es produeix amb claredat fins a la professionalització de l'arqueologia local, en el marc de les excavacions d'urgència, molt abundants en el context del creixement urbanístic produït durant les darreres dècades. Fins aleshores, la discussió científica s'havia restringit als àmbits hispànics més historicistes, com hem vist sovint recelosos d'acceptar les evidències estratigràfiques con una prova històrica. A més, se suposava que els arqueòlegs es deixaven arrossegar per una tendència general que incloïa tota "evidència cendrosa" en el procés històric que aquí tractem. Nosaltres creiem que el arqueòlegs s'havien mantingut, en general, apartats d'aquesta controvèrsia, mostrant una actitud prudent i del tot respectuosa amb els treballs d'història antiga, però sempre s'havia tingut en compte que Tàrraco era l'única ciutat mediterrània esmentada en les fonts del segle IV.

Al respecte, era tan lícit associar una "destrucció estratigràfica" ben datada a les invasions del segle III, com rebatre la seva significació històrica defensant que un indici arqueològic de naturalesa violenta sense identificar – com sol ocórrer gairebé sempre – pogués haver estat produïda per un fet casual. Aquest parer, però, perd força en el moment en què la documentació estratigràfica no constitueix un fet aïllat, sinó freqüent en el conjunt de la ciutat i també en l'entorn geogràfic de la *via Augusta*, l'eix de penetració dels francs. A més a més, el coneixement progressiu sobre les restes materials permet, més enllà dels controvertits dipòsits o amagatalls numismàtics, diferenciar amb seguretat entre les estratigrafies avançades del segle III i les d'inicis del segle IV. Això ens permet separar l'episodi de la destrucció d'altres processos històrics més o menys generalitzats i identificats en les estratigrafies locals. Ens referim a l'abandó de molts espais productius i lúdics detectat durant la segona meitat del segle II i considerat com els indicis de la davallada econòmica i regressió urbanística de les ciutats hispanes;¹¹ i també al gran incendi que es detecta a l'entorn del fòrum de la colònia durant la segona meitat. Aquest darrer episodi s'ha vinculat hipotèticament a la rebel·lió de Magnenci (Járrega 1990) i,

¹¹ Tal com es va comprovar en *Coloquio Internacional ¿Crisis urbana a finales del Altoimperio?* celebrat a Cartagena l'any 2012 i amb les actes en fase d'edició.

recentment, gaudeix d'una altra referència estratigràfica precisa (Díaz García 2008).

Historiadors locals, basant-se en les fonts i els escassos indicis del segle XX ja havien valorat la incidència d'una destrucció intensa a Tàrraco, a la qual responsabilitzaven de bona part de la decadència que es produí a partir del segle III (Morera 1987 *-reimpr.-*; Sánchez Real 1951 i 1957; Recasens 1966). Però els mancava el ferm suport de les dades arqueològiques i, davant la crítica d'una part dels historiadors hispànics enfront la seva validesa històrica, ha existit una certa prudència en la valoració dels fets per part de les actuals generacions d'arqueòlegs. Aquesta indefinició va començar a aclarir-se a partir de les primeres troballes produïdes en la dècada dels 80 (Macias 2000, 260), a partir de les quals es va suposar que la destrucció es va restringir al sector portuari de la ciutat, en part una suposició lògica pel desig, constatat com hem vist en les mateixes fonts, d'apoderar-se dels vaixells ancorats per navegar fins al nord d'Àfrica. No obstant això, l'obtenció de més indicis en altres punts de la ciutat apunta la possibilitat que l'afectació s'estengués per una part considerable de l'àrea meridional de la ciutat.

Al port hem identificat evidències destructives en les termes públiques de la ciutat, posteriorment restaurades per un *praeses prouvinciae* –CIL II²/14, 1004– (Macias 2004), més diverses evidències en el sector més occidental (Adserias *et al.* 2000). En aquest darrer indret s'han localitzat estances residencials cobertes per extenses capes de cendres més nivells d'enderroc causats per l'esfondrament dels sostres que, a la vegada, van malmetre diversos atuells metàl·lics i ceràmics deixats, presumptament, durant una fugida precipitada (Remolà 2011).¹² També es documenta el colgament parcial d'alguns vials i diversos magatzems portuaris que podrien haver estat afectats per aquest episodi, a la vegada que detectem un trencament del sistema urbà d'eliminació de residus, així com una fase posterior de l'àrea urbana, fins a una relativa “revifalla” constructiva a partir del segle IV (Macias / Remolà 2010).

Un dels fets més rellevants és l'extens abocador suburbà documentat en el c/ Castaños núm. 1 (Macias 2004, 62-75). Es tracta d'un espai no edificat situat als peus del penya-segat de la ciutat, i marginat urbanísticament en constituir la zona frontissa entre l'ortogonalitat de la ciutat portuària i les irregularitats del promontori sud-occidental de la ciutat. Aquí s'ha documentat un gran abocador amb milers i milers de fragments ceràmics i nombroses evidències de combustió. Tot això amb desenes d'elements arquitectònics que pertanyien a edificis domèstics i públics (Macias 2004,

¹² Com veurem, una situació idèntica es va produir en la veïna vil·la dels Munts amb la sort, pels arqueòlegs, que l'esfondrament de la llinda d'una porta va enxampar una persona que, a més, duia una cartutx de pell amb un conjunt numismàtic rellevant (Tarrats *et al.* 2000).

71). Entre aquests elements destaquem un carreu, amb un fal·lus esculpit, que presenta unes mesures que permeten plantejar, com a hipòtesi versemblant però no definitiva, que podria pertànyer al cos decoratiu d'un dels accessos del perímetre defensiu (Macias 2004, 126). Els fal·lus són elements apotropaics o propiciatoris de la fertilitat de la terra i s'esculpien habitualment en les portes de les muralles. Cal recordar que la situació de l'abocador, als peus del promontori, i la disposició inclinada de l'estratigrafia ens indiquen que aquest dipòsit de materials es va llençar des de la part superior i, per tant, des del sector meridional de l'àrea intramurs, prop d'on passava el perímetre emmurallat de la ciutat (Remolà 2003; Macias 2004, 11-20). A més també s'han documentat fragments decoratius com capitells, alguns amb clars símptomes de rubefacció, que presenten cronologies altimperials i que poden interpretar-se com a elements d'algun edifici públic –temple?– situat intramurs, igualment afectat per un incendi. Posteriorment, es dugué a terme una acció de desenrunament abocant tots els elements en un descampat, tot generant l'anomenat abocador del carrer de Castaños (Macias 2004, 116-128). En un altra actuació arqueològica desenvolupada a l'extrem meridional de l'àrea intramurs s'han constatat més evidències d'un intens incendi que va afectar una indústria vinícola i que ha estat inclòs en aquest procés gràcies a un conjunt monetari (Díaz *et al.* 2005). Aquesta intervenció confirma les suposicions establertes a partir de l'abocador del c/ Castaños: l'incendi va afectar l'extrem meridional de la ciutat intramurs, inclosa hipotèticament una porta de la muralla, i amb un abast indeterminat.¹³ Finalment, recents actuacions arqueològiques situades en la perifèria septentrional de la ciutat també han detectat evidències de destrucció violenta i en cronologies similars (Bru *et al.* 321).

Les excavacions del carrer Vapor

Presentem a tall d'exemple, i com a novetat, els primers resultats de les excavacions realitzades a la part baixa de la ciutat, la zona portuària, en el sector del C/ Vapor, i que considerem poden ser una bona mostra de les restes que podem associar a les ràtzies franques de la segona meitat del s. III.¹⁴ Les restes formaven part de tota una àrea arqueològica, UA 15, en la

¹³ Relacionat amb això cal tenir en compte les dades obtingudes en el marc d'un projecte de recerca que va concloure sense una informació arqueològica detallada. Aquí s'apunta la presència d'un gran incendi i l'abandó de recintes domèstics, però la manca d'estudis acurats no permet datar aquestes evidències en el marc dels processos del segle III o del segle IV (cfr. Bermúdez 1993).

¹⁴ L'actuació es va realitzar entre el novembre de 2011 i febrer de 2012, en el marc de les obres d'enjardinament i recuperació de les restes arqueològiques situades al final del carrer Vapor, visibles des de la darrera campanya arqueològica, l'any 2002.

que s'havien fet un bon nombre d'actuacions arqueològiques en els darrers deu anys, documentant-se un sector d'*horrea* i d'altres edificis portuaris. Just al costat ponentí de les restes del carrer Vapor, una de les actuacions havia determinat l'existència d'un edifici absidal, construït a la segona meitat de segle I d.C., que s'identificà, a tall d'hipòtesi, amb una funcionalitat religiosa. Aquest recinte també havia quedat destruït i abandonat a partir del segle III d.C. (Pociña / Roig / Mesas 2009).

La intervenció arqueològica a les restes del carrer Vapor va poder definir diferents fases d'ocupació del sector des de mitjan segle II a.C. fins a la tardoantiguitat, documentant tot un seguit d'elements estructurals que quasi bé sempre estaven relacionades amb les infraestructures del port, o amb la monumentalització del mateix, fenomen que d'altra banda comença a esdevenir-se a partir de segle I d.C. (Macias / Remolà 2004).

En època republicana i també durant la dinastia Juli-clàudia a la zona existien diverses estances, segurament vinculades a les activitats portuàries, que s'havien anat refent i ampliant amb els anys. Tanmateix, a l'últim terç de segle I d.C. s'inicià una nova fase constructiva que, a part dels elements arquitectònics, en varià substancialment la seva funcionalitat. De totes les reformes, destacava per sobre de tot la construcció d'una gran font monumental executada totalment de nova planta.

La font estava formada per una exedra semicircular que marcava una amplada màxima de 13 m, i per una estructura centrada respecte l'espai escènic que correspondria pròpiament a la font. Aquesta hauria estat formada per sis columnes de bases àtiques seguint un ordre toscà, i que estaven riostrades per uns murs realitzats en *opus caementicium*.¹⁵ Al centre existia un *lacus* circular de 2 m de diàmetre i un mínim de 50 cm de fondària, que corresponia al petit dipòsit d'aigua del conjunt. L'exedra constava d'un mur semicircular fet amb *opus caementicium*, d'almenys 3 m d'alçada, on les parts més altes estarien realitzades amb una barreja de tovots i materials de construcció. L'exedra estaria revestida internament amb un estucat de colors blancs i blau fosc, amb tocs cromàtics vermells, grocs i liles. En alguns trams existiria una decoració arquitectònica a partir de mitges columnes adossant-se a les parets. De ben segur que els murs també estaven adornats amb franges i llistons de marbre. És segura l'existència d'una sanefa denticulada entre la paret i la coberta, realitzada amb marbre tipus *Roso Antico*. Tots aquests elements ornamentals donarien a la font un cert caire luxós.

La construcció d'aquesta font monumental no respon a un recinte exempt i aïllat d'altres edificis, sinó que sembla que s'emmarca en un espai

¹⁵ La font tingué una reforma important en la segona meitat de segle II d.C., que es concretà en el tapiat de l'espai intercolumnis, just per sobre de les antigues riostres.

complex, tal vegada polifuncional, dins d'un conjunt monumentalitzat. Aquest aspecte, no només destaca en els àmbits més propers, sinó que transcendeix més enllà, abastant tota l'antiga façana portuària (Remolà / Pociña 2012). A la zona del carrer Vapor es materialitzaria primer amb l'amortització d'un antic espigó portuari (Cabrelles 2006) i amb la construcció de la font i de l'edifici absidal de funcions religioses just al costat (Pociña / Roig / Mesas 2009).

Una part de la intervenció arqueològica consistí en la realització d'un sondeig estratigràfic al bell mig de les estructures de la font, concretament, en el deambulatori entre el *tholo* i l'exedra. Això va permetre documentar un tall estratigràfic de quasi tres metres i mig de potència, dels quals més d'un metre i mig corresponien a l'incendi i destrucció del conjunt monumental, alternant-se nivells d'enderroc, de cendres i cremació, i també d'abandonament. Així, entre l'incendi i el definitiu enderroc encara passà un temps en que la font restà abandonada, abocant tot tipus de deixalles i materials de rebuig. Durant aquest moment, o just abans de l'incendi, s'aprofità per espoliar tots aquells elements luxosos o que podien ésser aprofitats en d'altres llocs. Poc temps després col·lapsaren les estructures, començant per l'embigat de la coberta, i arrossegant la teulada, lògicament, però també les parets de l'exedra i els elements constitutius del *tholo* central.

Per a la datació d'aquest moment ens basem lògicament en els materials recuperats dels estrats d'abandonament i enderroc de les estructures. Els materials amb més significació arqueològica serien les formes de Hayes 14A, 16 i 27 produïdes en sigillata africana A; les Hayes 50C i Lamb. 42 (variant Salomonson C4) produïdes en la variant C, típiques a partir del segon terç de segle III d.C.; les tapadores Ostia I-262 i Ostia I-264, les cassoles Ostia I-270, o les olletes Hayes 131, tots ells de cuina africana i típics de la tercera centúria (en algun cas d'un moment ja avançat); o les àmfores africanes tipus Bonifay 22 o bètiques de la forma Dressel 23. Amb tots aquests elements creiem que no és agosarat proposar una cronologia de segona meitat de segle III d.C., tant per l'incendi com pel posterior abandonament i definitiu col·lapse estructural.

Les dades numismàtiques

La dificultat en datar amb precisió un fet arqueològic, com és en aquest cas la destrucció parcial de la ciutat de Tàrraco, pot veure's en part compensada si entre els materials hi ha alguns elements, com les monedes, que permeten una precisió major en les datacions. Es tracta sempre d'una datació *post quem*, és a dir, la data d'emissió de la moneda és el punt inicial d'una cronologia que pot ser posterior, però que en cap cas pot ser anterior a la pròpia data d'emissió de la moneda. Aquesta datació *post quem* es pot afinar

segons alguns altres elements, com per exemple el propi desgast de la moneda (que si és reduït pot acostar la cronologia del nivell arqueològic a la cronologia de l'emissió de la moneda), o l'existència de conjunts monetaris homogenis, que recolzen la cronologia inicial.

Si tornem al cas de Tarragona, cal dir que s'han recuperat diversos conjunts monetaris formant part de la cultura material de l'estratigrafia amb indicis de destrucció datada en la franja cronològica del tercer quart del segle III d.C. Aquests conjunts, al ser similars entre ells, semblen seguir una mateixa pauta de composició, una pauta que es pot resseguir en troballes tant a la pròpia ciutat de Tàrraco com a l'entorn de la Via Augusta. N'és un bon exemple la troballa d'un moneder en un nivell d'incendi d'un dels porticats de la *domus* documentada en el carrer Cristòfor Colom,¹⁶ fora del perímetre de la ciutat romana, el qual es suma als conjunts monetaris coneguts (carrer Sevilla, Tarragona 1888). La ubicació de la troballa respecte a les estructures residencials, és a dir, sense cap connexió amb qualsevol element estructural així com la de trobar-se en un espai de trànsit de l'habitatge, indiquen que el moneder fou extraviat en un moment de perill, probablement perdut per una persona que fugia.¹⁷

Anys després, s'amortitzaren part de les estructures de la *domus* destruïda i es destinà aquest espai a equipaments industrials i de producció. Per aquesta acció es desenrunà part de la nova àrea a construir, utilitzant, probablement, l'espai a tocar d'aquest. D'aquesta manera a uns 50 metres del punt a remodelar, les estructures d'emmagatzematge, que també van patir l'acció destructiva, van quedar colgades pel desenrunament de l'àrea residencial. Durant la seva excavació arqueològica es van poder individualitzar diferents nivells d'abocament de desenrunament, farciments amb gran quantitat de material d'enderroc, molts dels quals presentaven signes d'incendi. Entre el material numismàtic recuperat hi destaquen dos antoninians emesos sota el govern de Probus, un dels quals va aparèixer en un dels estrats més inferiors relacionats amb la funcionalitat d'abocador de l'espai, evidència que marca l'any 276 d.C. com a *terminus post quem* per l'ús de l'espai com a àrea d'abocament.

Cal destacar de nou que la data d'emissió d'una moneda no té perquè coincidir amb la de la pèrdua, i és molt possible que els nominals en estudi fossin extraviats en un moment més avançat. Per tant, és possible establir

¹⁶ Aquesta construcció residencial fou documentada durant l'execució dels treballs arqueològics associats al projecte de remodelació del Mercat Central de Tarragona entre els anys 2007 i 2012. L'erecció de l'habitatge ha estat datada en la segona meitat del segle I d.C., i s'ha pogut individualitzar una profunda remodelació durant el segle II d.C. (Bru *et al.* 2012).

¹⁷ L'estudi en detall de les troballes monetàries del Mercat Central així com la seva comparació amb altres conjunts monetaris documentats en l'àrea de llevant de la costa mediterrània ha estat tractat recentment en Teixell 2012.

una àmplia franja cronològica per l'inici de la reutilització de l'espai, fet plausible ja que la seva ubicació era fora muralles i en un moment cronològic hereu d'una època d'instabilitat. Cal imaginar-se la situació de por entre la població arran dels diferents episodis ocorreguts anteriorment, com ara les incursions franques i els enfrontaments entre els partidaris de l'Imperi central i els de l'Imperi Gal durant la dècada del 260. Davant d'això, l'establiment extramurs no era el més indicat per preservar la seguretat personal i material. En definitiva, almenys durant una dècada, la imatge d'aquesta àrea cal projectar-la com a un paisatge de construccions danyades i sense cap activitat antròpica contínua, que respon força bé a la imatge que ja hem vist d'una "vida entre ruïnes".

Pel que es refereix a l'aproximació cronològica de l'acció virulenta queda establerta a partir de la data de tancament del moneder estudiat: el 266 d.C., any d'emissió de la peça més moderna del conjunt (un antoninià batut a nom de Salonina dins del regnat en solitari de Gal·liè). La data coincideix amb la barrera cronològica d'altres tresors de la ciutat i de la Península Ibèrica, com ara, Honcalada, Altafulla, Mas d'Aragó, Alqueries i Almenara i, a la vegada amb els tresors de Tarragona 1988 i els dos provinents de la vil·la dels Munts (Teixell 2012). Aquest tall sobtat en la composició dels diferents conjunts sembla respondre a un fet concret i és plausible pensar en relacionar-los amb un mateix episodi històric, un conjunt d'accions comunes que afectaren a la costa mediterrània peninsular, amb gran incidència a les actuals costes catalana i valenciana.

El territori

Respecte als conjunts documentats fora de l'àmbit urbà o suburbà, en el territori més proper a Tàrraco, l'exemple més destacable és el de la vil·la dels Munts (Altafulla). Aquesta vil·la residencial, amb un gran luxe a la seva fase del s. II d.C., es veié afectada per un violent incendi i destrucció, que sembla coetani als fets que estem documentant. En aquest cas, trobem una víctima dels esdeveniments, un home que fou atrapat per la caiguda de la llinda d'una porta en la zona residencial, i que duia a sobre un petit lot de monedes. Sembla difícil poder trobar un exemple millor d'un fenomen de pànic i fugida constatat per l'arqueologia, i que quadra perfectament amb els esdeveniments esmentats per les fonts literàries. És evident que les *uillae* podien patir incendis casuals, donada la utilització del foc per a la calefacció dels espais domèstics o per les termes, així com la utilització de lluernes d'oli per a la il·luminació, però no deixa de ser sorprenent la coincidència cronològica de la destrucció dels Munts, una vil·la que fou residència d'un duumvir, amb la mort d'un dels seus ocupants, o assaltants, en fugir de l'incendi, i la pròpia destrucció de la ciutat. A més, l'incendi es detecta en

altres indrets de la vil·la i el sistema de clavegueram de les termes inferiors restà colapsat per les cendres arrossegades per la pluja. També s'observa, com passa a la pròpia ciutat de *Tarraco*, que l'estratigrafia assenyala un lapsus temporal d'abandonament en què les antigues restes residencials romangueren a la intempèrie mentre no es va executar una reforma en el segle IV.

Les restes es localitzaren a tocar de la porta d'entrada de l'habitació 4500, i consistien en un esquelet humà carbonitzat corresponent a un individu adult estès sobre el paviment (Tarrats *et al.* 1998 i 2000). La seva posició feia pensar que es trobava a punt de travessar la porta quan –en el decurs de l'incendi– va ser esclafat en ensorrar-se la llinda i tot el sostre de l'estança. Prop del que hauria estat la seva ma dreta –no conservada– es va recuperar una llàntia Dressel 20. Al costat del maluc es va trobar un conjunt de monedes enganxades entre elles definint un cilindre, cosa que fa pensar que originàriament estaven dins d'un cartutx –possiblement de pell o d'una altra matèria orgànica– que es va cremar amb l'incendi. Aquest conjunt de monedes es compon de quinze sestercis, i aniria relacionat amb un altre sesterci localitzat damunt del mosaic de l'ambulacre, i que, teòricament, s'interpreta com una peça més que li hauria caigut quan l'individu, espantat per l'incendi, va recórrer apressadament l'ambulacre cercant un refugi o objecte en aquella habitació, sense massa sort.

Sabem que el lot de monedes (sestercis) que duia l'home mort (anomenant conjunt dels Munts II) té una data de tancament dels anys 255-257 d.C., per la qual cosa T. Marot (1999, 130) exposà la possibilitat que el tresor fos extraviat deu anys més tard, apunt que el fa coincident amb les dates dels dos conjunts de Tarragona (Tarragona 1888 i Mercat Central). Per altra banda, d'altres nivells de destrucció de la vil·la procedeix el Tresor d'Altafulla (Munts I), que també ofereix una data de tancament coincident amb els anys 266-267.

El dia després

¿Què va passar un cop finalitzades les ràtzies? ¿Com es recuperà la ciutat? Existeix una clar consens en el reconeixement d'un certa recuperació de l'activitat constructiva a l'àrea portuària de la ciutat a partir del segle IV (Macias / Remolà 2010), i també es constata la implicació de l'Imperi en la recuperació d'espais urbans de prestigi de la mà de les actuacions dels *praesides* provincials. L'epigrafia constata la restauració de les termes públiques de tipologia imperial de la zona portuària (CIL II²/14, 1004) i també d'una *porticus Iovia* d'emplaçament desconegut (CIL II²/14, 931). Fins i tot han estat recuperats a l'amfiteatre escassos fragments epigràfics posats en relació amb Constantí I i Licini (CIL II², 14, 940 i 941), posant de

manifest una relació entre aquest edifici d'espectacles i l'Imperi. Tal com havia succeït antigament amb la restauració finançada per Heliogàbal (CIL II²/14, 921).

Tots aquests elements són concebuts com a símptomes de reactivació urbana, però també poden interpretar-se com una excessiva dependència de l'obra imperial en la revitalització de la ciutat. Només l'edificabilitat documentada en el port mostra un cert dinamisme que hem de constrènyer a la funció de l'equipament en funció del seu valor geoestratègic, i no tant sols en relació a la ciutat, sinó com a porta d'entrada cap a l'interior de la península i, evidentment, com a punt d'interès militar en una època convulsa. Com hem vist, les parcel·les urbanes on s'han documentat evidències de l'incendi mostren, malgrat una imprecisió cronològica, un possible parèntesi d'abandó en que foren freqüents les remocions estratigràfiques en la recerca de materials reciclables. Posteriorment, les àrees més properes al port són reedificades i en les més allunyades començaren a aparèixer àrees funeràries col·lectives o aïllades. El nou urbanisme ja es caracteritza per la reutilització freqüent de materials constructius, un cert esponjament urbanístic i l'absència de la voluntat de mantenir una ordenació reticular. No es recuperaren l'antic clavegueram i, fins i tot, la gran font pública del sector portuari va romandre en ús però sense restaurar. A més, no es detecta cap activitat de restauració arquitectònica i urbanística després del gran incendi que afectà el fòrum de la colònia i el seu entorn. Progressivament, l'àrea residencial intramurs esdevingué un sector urbà sense reedificacions accentuant el caràcter bipolar de la ciutat: el recinte superior, on hi havia la seu del *praetorium consulare* (documentat a partir de finals del s. II, CIL II²/14, 837), i l'àrea portuària, en la que progressivament va aparèixer un focus d'atracció cristiana basat en el culte martirial. També cal apuntar que els primers indicis d'obliteració del gran col·lector de residus urbans, a l'àrea inferior de la ciutat, es documenten a partir de la segona meitat del s. III, moment a partir del qual aquest servei urbà imprescindible entra en desús (Macias *et al.* 1997, 154).

Finalment cal constatar que, fins ara, no s'ha detectat cap activitat de reconstrucció del recinte emmurallat, un fet que denota una certa impotència econòmica de les seves elits. En canvi, altres ciutats properes desenvoluparen intenses actuacions de refortificació, com ara Barcino, Gerunda, Caesaraugusta, etc. Sembla que Tàrraco inicià un procés de redimensionament demogràfic, urbanístic i, fins i tot, de pèrdua de lideratge geopolític en la transició cap a la societat visigòtica (Macias 2011).

Conclusions

En conclusió, si repassem les dades arqueològiques obtingudes en el decurs dels darrers anys, creiem que hi ha prou elements com per plantejar la versemblança dels fenòmens de violència que ens ofereixen les fonts antigues, més enllà de les qüestions cronològiques o d'abast territorial que poden presentar algunes variants. A més, es dibuixa una realitat arqueològica que caldrà correlacionar no només amb els indicis que es detecten en les vil·les ubicades entorn la via Augusta –tant al Tarragonès com a l'àrea del País Valencià–, sinó també amb la realitat arqueològica d'altres ciutats peninsulars i mediterrànies que, per les seves condicions portuàries, també podrien haver estat objecte d'interès pels francs. Ens referim a les estratigrafies de València i Cartagena, que proporcionen indicis de característiques semblants (Quevedo / Bermejo 2012 i Ribera / Jiménez 2012), i que a la vegada incrementen la representativitat històrica d'altres evidències semblants, documentades fa anys, que havien estat menystingudes en el context interpretatiu ja comentat.

Pel que fa estrictament a la ciutat de Tàrraco, sembla clar que en molts sectors de la ciutat hi ha indicis de destrucció i d'incendi que es poden vincular al període de la ràtzia franca. És evident que no hi ha cap argument que permeti demostrar que es tracta explícitament d'una destrucció vinculada a la presència dels francs, però la simultaneïtat cronològica dels incendis, la seva documentació en diversos punts de la ciutat –alguns força allunyats entre ells–, l'afectació de zones que podem considerar estratègiques de la colònia –com l'àrea portuària–, i la troballa d'algun context arqueològic excepcional, com és la recuperació d'un moneder extraviat a la zona del Mercat central, permeten pensar en un fenomen violent, exogen, més que no pas en un incendi fortuït.

També és destacable que sigui la zona portuària allà on tenim més indicis de destruccions. No dubtem de l'afectació general de la ràtzia –contradient la visió de J. Arce d'un setge fallit–, però el fet que la zona portuària hagi estat força afectada permet, novament, posar-ho en relació amb les dades de les fonts literàries, que destaquen l'interès dels francs per obtenir vaixells amb els quals desplaçar-se per via marítima (bé vers l'Àfrica, com diu Orosi, bé per continuar les seves ràtzies vers altres punts aprofitant els avantatges del desplaçament naval, com serien les mateixes costes hispanes mencionades per Nazari). En aquest sentit, el control de l'àrea portuària seria un objectiu privilegiat, i el registre arqueològic de Tàrraco sembla confirmar-ho.

Finalment, pel que fa estrictament a la ciutat, és també molt interessant la constatació arqueològica d'una continuïtat en l'ocupació d'alguns sectors amb una funcionalitat molt diferent a la del període previ a la ràtzia. Així, alguns exemples de zones públiques mai restaurades, sistemes de

clavegueram abandonats, o el mateix cas de la font del carrer Vapor (on hi ha un període de saqueig i d'aprofitament dels elements ornamentals destruïts a la ràtzia, així com d'abocament de deixalles), demostren aquests processos. És el que Orosi molt gràficament anomenava una “vida entre ruïnes” (*in magnarum urbium ruinis paruae et pauperes sedes*), i que ell explícitament exemplificava en el cas de Tàrraco. Com hem vist, sembla que les dades arqueològiques li donen la raó.¹⁸ Però per altra banda, la no reconstrucció de les àrees monumentals afectades, entre la segona meitat del segle III i la segona del segle IV, i la seva reutilització per part de les poblacions locals amb una nova funció, demostra com la ciutat es veié afectada no només puntualment per aquests esdeveniments, sinó que aquestes destruccions marcaren un punt d'inflexió que feu canviar la fesomia de molts sectors de la ciutat, ja definitivament. En aquest sentit, és molt interessant veure com algunes àrees portuàries ja no foren reocupades, o com alguns monuments típics d'una ciutat altimperial ja no es reconstruïren. La ciutat canvia, i adopta ja les noves formes de les ciutats de l'Antiguitat Tardana. Aquest procés no fou només conseqüència directa de les destruccions dels Francs, però tampoc podem obviar la repercussió d'aquesta intervenció.

La reorganització Tetràrquica, tant a nivell de ciutats, com de vies, com de nuclis defensius, demostra que els canvis que s'iniciaren amb les incursions dels Francs havien arribat per quedar-se. El fort sotrac que suposaren les activitats dels Francs a Hispània, com la dels Alamans i altres pobles germànics en altres províncies, fou prou important com per replantejar bona part de l'estratègia imperial de control i defensa territorial, duta ja a terme per Dioclecià i Constantí. No és en aquest sentit casual que les seves reformes vagin en la línia de millorar i dotar de centres defensius els grans eixos viaris, millorar també el paper i abastiment de la flota, i protegir en especial els centres urbans més estratègics, amb la construcció o millora de les muralles. Significativament, aquestes actuacions semblen en bona part respondre a la debilitat d'un sistema que les ràtzies dels francs i altres pobles germànics havien posat de manifest algunes dècades abans.

¹⁸ De nou aquí és interessant destacar com la nostra visió d'Orosi com un autor demagògic i exagerat, molt interessat en destacar la crisi general de l'Imperi pre-cristià, en general molt vàlida, no sempre ens ha de fer pensar en una mistificació dels fets que descriu, doncs sembla que en el cas de *Tarraco* fou força precís.

Bibliografia

- Adserias, M. / Pociña, C. A. / Remolà, J. A., 2000: “L’habitat suburbà portuari de l’antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)”. Dins de J. Ruiz de Arbulo (ed.): *Tàrraco 99. Arqueologia d’una capital provincial romana*. Tarragona, pp. 137-154.
- Alföldy, G., 2011: *Corpus inscriptionum Latinarum, vol. 2 Inscriptiones Hispaniae Latinae, Pars 14: Conventus Tarraconensis, Fasciculus 2: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Leinen.
- Arce, J., 1978: “La crisis del s. III en Hispania y las invasiones bàrbares”, *Hispania Antiqua* 8: 257-269.
- 1982: *España entre el mundo antiguo y el mundo medieval*. Madrid.
- 2005: “Antigüedad tardía hispana. Avances recientes”, *Pyrenae* 36: 7-32.
- Balil, A., 1957: “Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III d.C.”, *Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Arte y Arqueología de Roma* 9: 97-143.
- Bermúdez Médel, A., 1993: “L’area d’habitat intramurs de l’antiga Tàrraco”, *Tribuna d’Arqueologia* 1991-1992: 87-96.
- Blázquez, J. M., 1968: “La crisis del s. III en Hispania y Mauritania Tingitana”, *Hispania* 28: 5-37.
- Bru, M. / García, M. / Roig, J. F. / Teixell, I., 2012: “Noves dades sobre les àrees residencials de la ciutat de Tàrraco”, *Tribuna d’Arqueologia* 2010-2011: 313-334.
- Cabrelles, I., 2006: *Memòria de l’excavació arqueològica a la UA 15 de Tarragona, Tarragonès (2004)*, lliurada al Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya el setembre de 2006. Treball inèdit.
- Cepas, A., 1997: *Crisis y continuidad en la Hispania del s. III*. Madrid.
- Díaz García, M., 2008: “Noves evidències d’arquitectura domèstica a Tàrraco. La domus del carrer Governador González 14”, *Butlletí Arqueològic* 30: 75-86.
- Díaz, M. / Macias, J. M. / Teixell, I., 2005: “Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l’evolució urbana del “Casc Antic” de Tàrraco”, *Butlletí Arqueològic* 27: 47-103.
- Enmann, A., 1884: “Alexander Enmann, *Eine verlorene geschichte der römischen Kaiser und das buch de viris illustribus urbis romae*”, *Philologus*, no. Supplement-Band 4, Heft 3: 337-501.
- Járrega Domínguez, R., 1990: “La ciudad de Tàrraco y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: Un problema histórico-arqueològico”, *Studia Historica Historia Antigua* VIII: 21-27.
- 2008: “La crisi del s. III a l’area compresa entre Tarraco i Saguntum: aproximació a partir de les dades arqueològiques”. Dins de: *The*

- Countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy. Studies on the Roman World in the Roman Period.* Girona, pp. 105-140.
- Kulikowski, M., 2004: *Late Roman Spain and its cities.* Baltimore.
- Macias Solé, J. M., 2000: “Tàrraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica”. Dins de A. Ribera (ed.): *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno.* València, pp. 259-271.
- (ed.), 2004: *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona.* Tarragona.
- 2011: “La “ciudad arqueológica” en el área catalana ante la irrupción del Islam”, *Zona Arqueológica* 15: 103-117.
- Macias, J. M. / Menchon, J. J. / Puche, J. M. / Remolà, J. A., 1997: “Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona”. Dins de: *Arqueomediterrània 2, Taula rodona Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X).* Barcelona, pp. 153-178.
- Macias Solé, J. M / Remolà, J. A., 2004: “Topografia i evolució urbana”. Dins de X. Dupré (ed.): *Colonia Iulia Urbs Trimphalis Tarraco.* Tarragona, pp. 27-39.
- 2010: “Portus Tarraconensis (Hispania Citerior)”, *Bolletino di Arqueologia on line* 2010: 129-140.
- Marot, T., 1999: “La moneda. La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-V). La crisi del segle III en els dipòsits i en les troballes monetàries”. Dins de: *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X.* Tarragona, pp. 329-330.
- Morera Llaurado, E., 1987 (reimpr.): *Tarragona Cristiana.* Tarragona.
- Morera, J. / Belmonte, C. / Lladó, M., 2012: *Memòria de les intervencions arqueològiques a les obres d'enjardinament i repavimentació dels carrers Vapor, Pare Agustí Altisent i Ferrer i Duran de Tarragona,* lliurada a l'Ajuntament de Tarragona el juliol de 2012. Treball inèdit.
- Pociña, C. A. / Roig, J. F. / Mesas, I., 2009: *Memòria de la intervenció arqueològica a la illa A2 de la UA 15 de Tarragona (Tarragona, Tarragonès)* lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Treball inèdit.
- Quevedo, A. / Bermejo, J., 2012: “Reinterpretación de un contexto material de mediados del siglo III d.C.: la intervención arqueológica de la calle Cuatro Santos n.º 40 (Cartagena)”, *Pyrenae* 43: 107-133.
- Recasens, J. M., 1966, 1975: *La ciutat de Tarragona, vol. I-II.* Tarragona.
- Remolà, J. A., 2003: “Tàrraco al Renaixement”. Dins de: *El Renaixement de Tàrraco 1563. Lluís Pons d'Icart o Anton Van den Wyngaerde.* Tarragona, pp. 59-89.

- 2011: “Recipients de bronze romans recuperats en les excavacions arqueològiques del PERI-2 (Jaume I - Tabacalera) de Tarragona”, *Unicum* 10: 97-101.
- Remolà, J. A. / Pociña, C. A., 2012: “La (Tarragona)” Dins de: *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en la Antigüedad*. Girona, pp. 181-191.
- Ribera, A. / Jiménez, J. L., 2012: “*Valentia*, ciudad romana: su evidencia arqueológica”. Dins de J. Beltrán / O. Rodríguez (coords.): *Hispaniae Urbes. Investigaciones arqueológicas en ciudades históricas*. Sevilla, pp. 77-120.
- Sánchez Real, J., 1951: “La invasión germánica del 259”, *Boletín Arqueológico* 51: 129-131.
- 1957: “Las invasiones germánicas”, *Boletín Arqueológico* 57-60: 6-12.
- Santos-Yanguas, N., 1986: “Las invasiones germanas del s. III en Hispania. Estado de la cuestión”, *Memorias de Historia Antigua* 7: 151-175.
- Southern, P., 2001: *The Roman Empire from Severus to Constantine*. Routledge. Londres.
- Taracena, B., 1950: “Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo III”. Dins de: *I Congreso Internacional de Pirineistas*. Zaragoza, pp. 5-31.
- Tarradell, M., 1955: “Sobre las invasiones germánicas del siglo III dC. en la Península Ibérica”, *Estudios Clásicos* 15: 98-112.
- Tarrats, F. / Macias, J. M. / Ramon, E. / Remolà, J. A., 1998: “Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragona)”, *Empúries* 51: 197-225.
- 2000: “Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de ‘Els Munts’ (Altafulla, *Ager Tarraconensis*)”, *Madridrer Mitteilungen* 41: 358-379.
- Teixell, I., 2012: “Nous contextos arqueològics relacionats amb l'entrada dels francs a Tàrraco en el segle III dC: la moneda com a element de datació *post quem* per a la recuperació de la ciutat”. Dins de: *La moneda en temps de crisi*. Barcelona, pp. 87-103.
- Witschel, C., 2009: “La crisis del siglo III en Hispania: algunas reflexiones”. Dins de J. Andreu / J. Cabrero / I. Rodà (eds.): *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*. Tarragona, pp. 473-505.

Fig. 1. Exedra del c) Vapor (Foto J. Morera).

Fig. 2: Nivell de destrucció de l'exedra (Foto J. Morera).

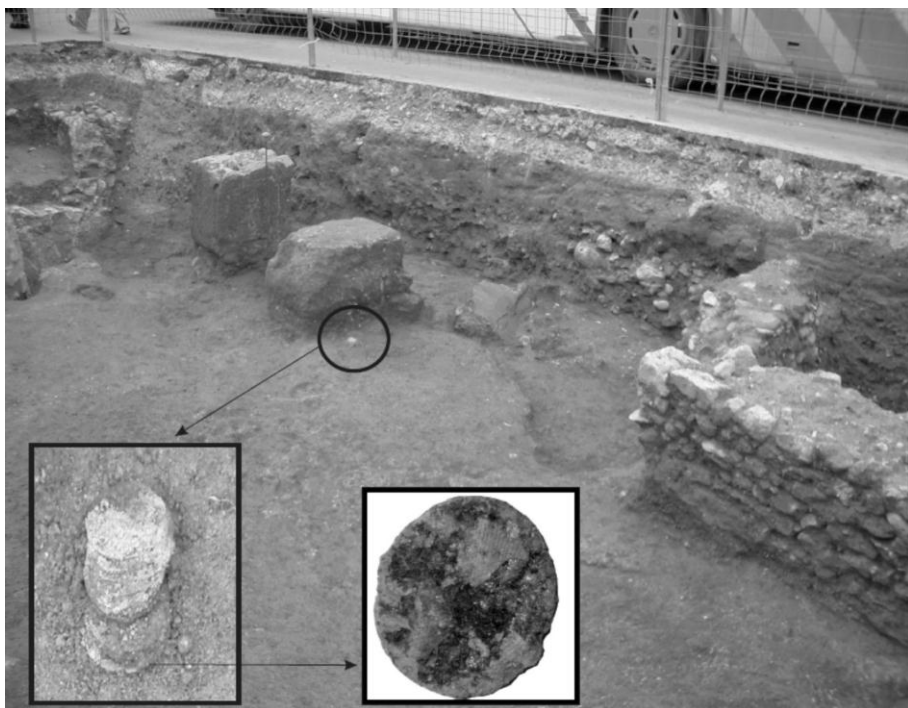

Fig. 3: Nivell de destrucció, domus c) Cristofor Colom. Conjunt monetari (Foto I. Teixell).